

Т. М. ВИСОТСЬКА

ГОРОДИЩЕ АЛМА-КЕРМЕН У КРИМУ

У передгір'ї південно-західного Криму відомо чимало пам'яток пізньоскіфської культури, які до останнього часу майже не досліджувались. У 1954 р. під керівництвом Є. В. Веймарна були проведені роботи на городищі Алма-Кермен та прилягаючих до нього селищах, а також відкрито могильник¹, що належав городищу. Цим було покладено початок дослідженню цікавого комплексу пам'яток пізньоскіфської культури в південно-західному Криму. Пізніше розкопки городища продовжувались у 1959—1967 рр.

Городище Алма-Кермен розташоване на лівому березі р. Альми, в середній її течії, на невеликому горбі, що височить над рівнем ріки на 30 м. Північний схил його крутий, а інші більш похилі. Площа городища 1,3 га. Половину городища займає сучасне кладовище (рис. 1).

Всього на городищі Алма-Кермен розкрито площу понад 1000 м², на якій виявлені залишки будівель та культурні нашарування трьох періодів (рис. 2).

В нижніх шарах городища знайдені окремі уламки ліпної кизилкобинської кераміки VI—V ст. до н. е. На північному схилі горба виявлено культурний шар цього часу потужністю 0,3 м. Очевидно, ще до появи скіфів тут існувало поселення.

З найбільш раннім періодом життя городища скіфського часу пов'язаний перший будівельний період. В цей час тут споруджується оборонна стіна, залишки якої добре збереглися в північно-західній частині плато. Стіна складена з крупного необробленого каменю-вапняку на глині. Вона мала два панцира і забутовку з дрібніших каменів. Товщина стіни 3,5 м (рис. 2). Стіна простягалася з північного сходу на південний захід, відділяючи тилову частину городища, де, ймовірно, був акрополь.

Житла першого будівельного періоду представлені кількома залишками стін, що частково збереглися, складених з необробленого вапняка на гязі. Приміщення прямокутної форми, іноді з заокругленими кутами (рис. 2). Підлога деяких з них заглиблена на 0,2 м нижче рівня основи стін. Останні, товщиною 0,4 м, збереглися на висоту 0,2—0,7 м і збудовані на тонкому культурному шарі (0,1 м), нижче якого йшла материкова глина.

До раннього періоду існування городища належить 25 зернових та господарських ям грушоподібної та циліндричної форми різних розмі-

¹ Звіт Є. В. Веймарна про роботу гірничого загону археологічної експедиції Кримського філіалу АН УРСР та Бахчисарайського історико-археологічного музею в 1954 р. Науковий архів ІА АН УРСР (Сімферополь); Н. О. Богданова. Могильник I ст. до н. е.—III ст. н. е. біля с. Завітне.—Археологія, т. XV. К., 1963, стор. 95—109.

рів: верхній діаметр від 0,25 до 1,9 м, глибина до 2 м. В деяких ямах виявлені поховання собак.

Археологічний матеріал, що супроводжує перший будівельний період, нечисленний і представлений уламками лощеного посуду, серед якого є фрагменти з загнутими всередину краями та плоскими ручками,

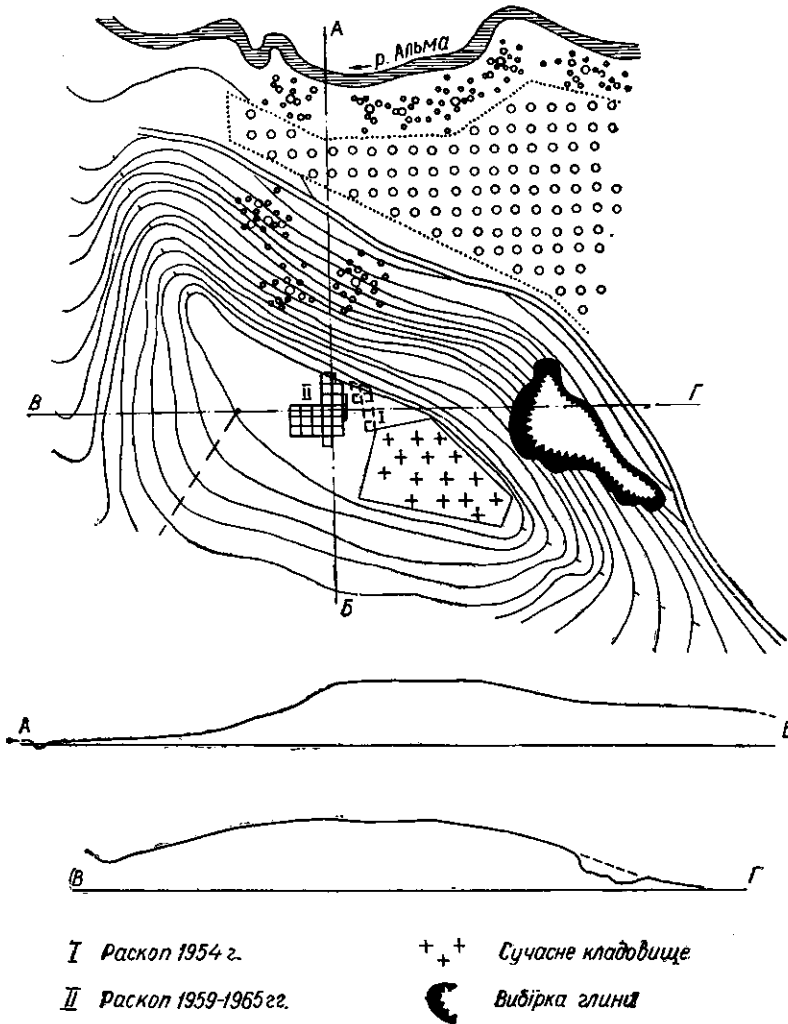

Рис. 1. План городища Алма-Кермен.

прямокутні та круглі жаровні, глиняні підставки (баранчик) для вогнища. Уламки двоствольних ручок коських та псевдокоських амфор датують перший будівельний період II ст. до н. е.— I ст. н. е.

До другого будівельного періоду відносяться залишки фундаменту великої споруди, можливо огорожі, що значно відрізняється характером кладки від споруд першого періоду. В окремих місцях фундамент, складений з бутового каменю на вапняковому розчині з галькою, зберігся на висоту 0,8 м, товщина його 1,6—1,7 м (рис. 2, II)². На жаль, значна частина фундаменту знищена пізнішими будівлями, тому судити про розмір споруди можна лише приблизно. Але є підстави для ствердження, що споруда була великою, орієнтованою з північного за-

² Аналогічний розчин відомий на Хараксі. Див. В. Д. Блаватский. Харакс.— МИА, № 19. М., 1951, стор. 54.

ходу на південний схід. Оскільки фундамент зберігся на висоту 0,8 м і на ньому знаходилося подвір'я будинку (як побачимо нижче) II—III ст. н. е., то розглядувана нами будівля не могла виникнути раніше II ст. н. е. Спорудження її, судячи із застосування вапнякового розчину, пов'язане з перебуванням на городищі загону римських легіонерів. Декілька споруд відносяться до третього будівельного періоду. На

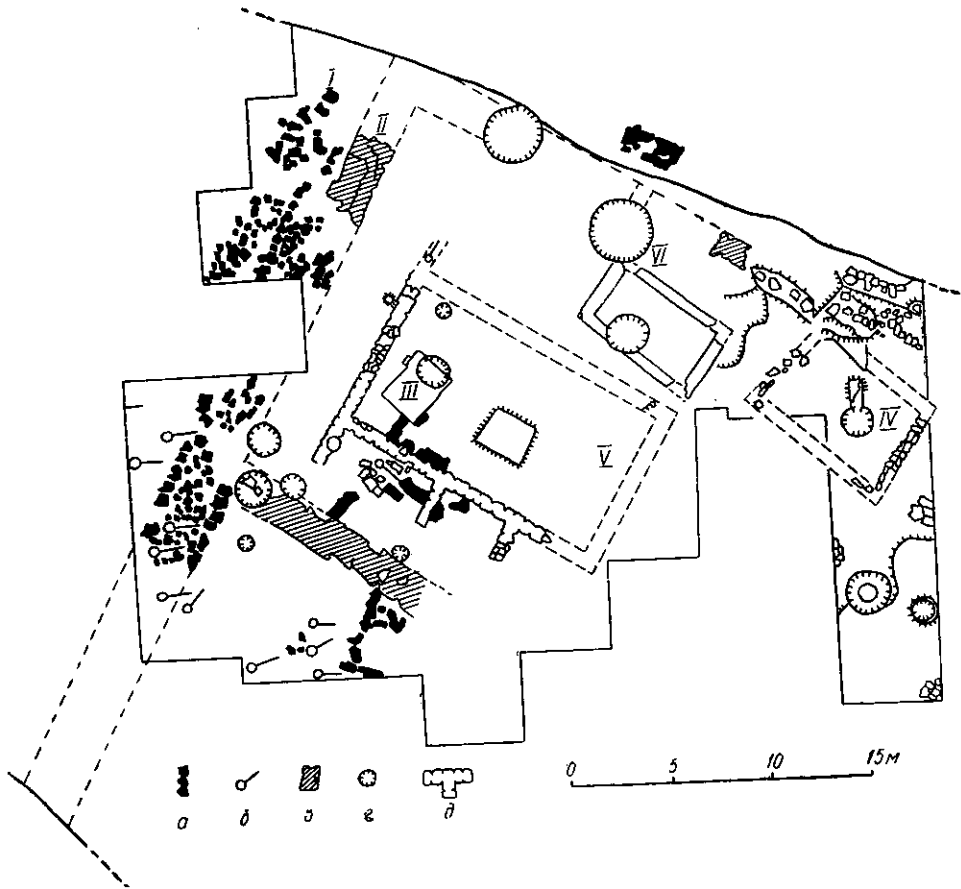

Рис. 2. План розкопу 1954, 1959—1967 рр.:

а — залишки першого будівельного періоду; б — кістяки похованих; в — залишки другого будівельного періоду; г — ями; д — залишки третього будівельного періоду; I — оборонна стіна; II — залишки споруди римського часу; III — жертвник; IV — залишки господарської споруди; V — будинок з фресками; VI — склоробна майстерня.

рівні підосви фундаменту стін описаної вище будівлі зіймався прямокутний майданчик (3,35×2,30 м) заввишки 0,5 м (рис. 2, III). Він був зроблений з добре утрамбованого камення неправильної форми — відходів, що утворились при обтесуванні каменів (рис. 3). Мабуть, в давнину поверхня майданчика була відштукатурена та пофарбована. Про це свідчать шматки білої та зеленої штукатурки, що збереглися в окремих місцях на поверхні майданчика. Майданчик був своєрідним вівтарем для жертвоприношень. На його поверхні виявлено велику кількість уламків світлоглиняних амфор II—III ст. н. е., уламки червонолакових та скляних посудин, а також багато кісток домашніх тварин. Можливо, тут відбувались жертвоприношення перед закладкою будинку. При розбиранні жертвника з'ясувалось, що крім камення, для його спорудження були використані уламки розписної штукатурки та рельєфних прикрас з вапняку та гіпсу. Розписна штукатурка відрізняється високою якістю та різнобарвною гамою фарб. Рельєфні деталі мають різнома-

нітний малюнок, на деяких з них помітні сліди чорної та червоної фарб.

На жаль, знайдені уламки не дозволяють реконструювати ні розпис стін, ні орнамент карнизів, але вони свідчать про існування на горіщі парадного будинку з фресковим розписом.

До цього ж часу належать залишки стін товщиною 0,5 м, складені з бутового каменю на вапняковому розчині. Будівля орієнтована з північного сходу на південний захід. Виявлені залишки стін дозволяють встановити розмір приміщення 6,5×7 м (рис. 2, IV). Будову, певно, пе-

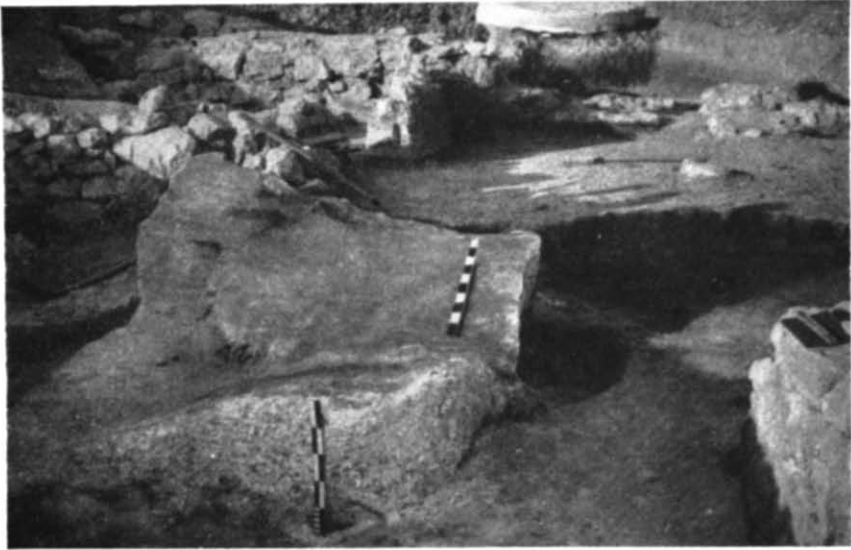

Рис. 3. Жертовник.

рекривав односхилий черепичний дах, про що свідчить завал черепиці вздовж південно-східної стіни, в тому числі 14 уламків з клеймами Клавдієва легіона³. Судячи з уламків, плоска черепиця мала розміри 0,3×0,4 м. Підлога в приміщенні була глинобитною, мазаною. Майже в її центрі знаходилася яма глибиною 1,5 м, діаметром 1,3 м, в якій знайдена бронзова херсонеська монета I ст. н. е. і значна кількість уламків амфор. Судячи з їх числа в ямі було близько 15 амфор. Тут же стояв розбитий і відремонтований ще в давнину піфос. Його тріщини закріплені свинцевими скобами. Збереглась нижня частина піфоса заввишки 1,5 м. В заповненні приміщення знайдені уламки амфор та ліпного посуду. Очевидно, ця господарська споруда загинула від пожежі, тому що під черепицею, що обвалилася, простежувався досить значний прошарок гару.

На південь від приміщення розташовані залишки другої будівлі господарського призначення, розкопаної лише частково, яка також відноситься до третього будівельного періоду. Тут, на глинобитній підлозі, знаходилося кругле вогнище (діаметром 0,7 м, висота бортиків 0,15 м, товщина — 0,1 м), яке добре збереглося. Навколо нього лежала велика кількість рифлених амфор (судячи з уламків їх було 54). В шийках деяких з них збереглися затички з випаленої глини. Крім того, знайдено багато уламків посудин, обгорілих кісток домашніх тварин, вугілля, пополу, зерен пшениці. Тут же лежали 30 кам'яних грузил пірамідної

³ За складом, формою та характером клейма черепиця аналогічна херсонеській, з штампом того ж легіону. Див. В. В. Борисова. Черепиця с клеймами римських легіонів.— Сообщения Херсонесского музея, вып. II. Симферополь, 1961, стор. 141, рис. 2.

форми та обвуглені плахи довжиною 0,55 м, шириною 0,33 м, можливо, від крокв, що обвалилися під час пожежі.

До цього ж будівельного періоду відносяться залишки великого прямокутного будинку розміром 13×8,5 м (рис. 2, V). Добре збереглися північно-західний та південно-західний фундаменти стін з рваного каменю на вапняковому розчині з піском та галькою; товщина фундаменту 0,6—0,7 м. Фундамент північно-східної та південно-східної стін не

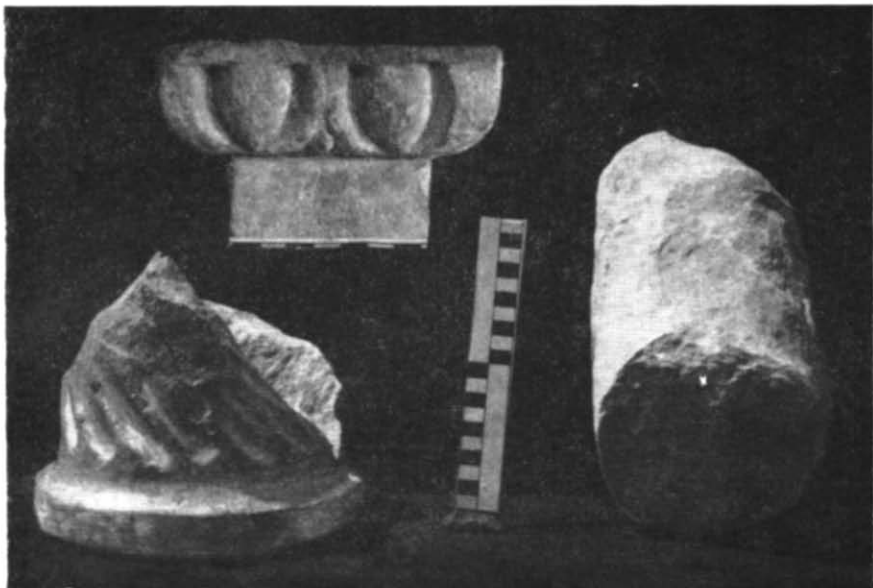

Рис. 4. Архітектурні деталі.

зберігся. Самі стіни були складені частково з саманної цегли, частково з каменю, а відрізок північно-західної стіни довжиною 2,1 м — з необробленого каменю на глині. Висота стіни, що збереглася, 1 м. Всередині стіни були відштукатурені та розписані. Знайдена велика кількість дрібних уламків розписної штукатурки; фарбування їх досить різноманітне. Переважає червона фарба темного тону, аналогічна забарвленню панелей в будинку римського часу, який відкрито В. В. Борисовою в районі Херсонської цитаделі⁴.

Уламки штукатурки та окремі фрагменти, що збереглися в приміщенні, відкритому на Алма-Кермен, дозволяють припустити, що вздовж стін йшла темно-червона панель, вище якої знаходились білі прямокутники, облямовані червоною фарбою. Остання поверхня стіни, очевидно, була заповнена різнокольоровим візерунком, смугами та ін. Реконструювати розпис не можна, але її наявність свідчить про парадний характер цього приміщення.

В Північному Причорномор'ї відомо порівняно небагато будинків з розписними стінами⁵. Однак за останній час у Неаполі Скіфському⁶ та в Козирках⁷ відкриті залишки фрескового живопису.

⁴ В. В. Борисова. Отчет о раскопках цитадели в 1958 г. Архив ДХМ, стор. 7.

⁵ Е. И. Леви и А. Н. Карасев. Дома античных городов Северного Причерноморья. Очерки истории культуры. М.—Л., 1955, стор. 241.

⁶ И. В. Яценко. Декоративная роспись общественного здания в Неаполе Скифском.—СА. М., № 14, 1960, стор. 100.

⁷ А. В. Бураков. Городище біля с. Козирки, поблизу Ольвії.—АП, т. XI, К., 1962, стор. 84, табл. VII, 9; його ж. Известково-гипсовые карнизы и фрески Козырского городища.—Культура античного мира. М., 1966, стор. 53—62.

Підлога в будинку була глинобитна, мазана, товщина обмазки різна. В місцях, що краще збереглися, вздовж стіни, вона досягла 0,2 м, ближче до центра — лише 0,05 м.

В північно-західній стіні знаходиться дверний проріз, укуси якого зроблені з саманних цеглин, були відштукатурені та пофарбовані. Збереглась на початковому місці нижня частина укусу, пофарбованого по штукатурці червоною фарбою. Ширина прорізу 1,25 м. Можливо, він

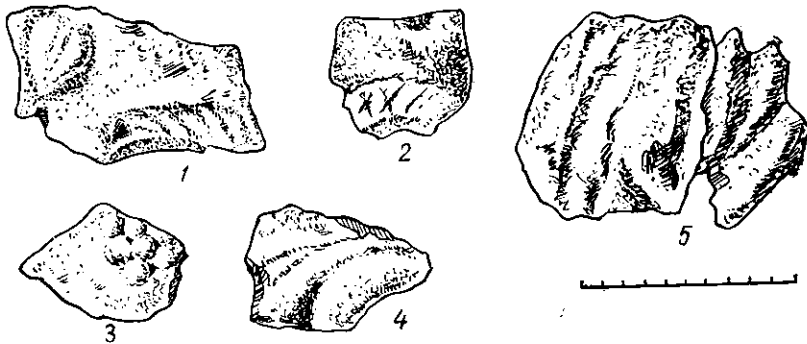

Рис. 5. Уламки каменів з рельєфним орнаментом.

вів до приміщення, що знаходилося під легким навісом, тому що залишків стін тут не виявлено. Підлога його була складена з шару утрамбованого кам'яного отесу в деяких місцях товщиною до 0,2 м. Стінка складена з каменю, з зовнішнього боку відштукатурена та пофарбована. На початковому місці збереглась темно-червона панель заввишки 0,5 м від підлоги (площею 0,5×0,5 м).

Укуси дверного прорізу в південно-західній стіні були складені з рваного каменю. Біля південно-східного укусу збереглась відштукатурена саманна цегла, якою була викладена дверна коробка. Поріг зроблений з дерева. На всю ширину прорізу — 1,25 м — простежена горла дерев'яна плаха 0,1 м товщиною. Проріз виходив до дворику, вимощеного кам'яними плитами. Серед плит знаходилась добре випалена квадратна цегла (0,75×0,75 м) з рельєфними борозенками по краях та в центрі. Очевидно, вона потрапила сюди внаслідок вторинного використання. Подібна цегла, але меншого розміру, відома на Хараксі⁸. На подвір'ї знайдена половина круглого плоского каменю діаметром 2,2 м, товщиною 0,25 м. Можливо, це частина нижнього жорнова.

На відстані 0,6 м від дверного прорізу до будинку прилягають паралельні, розташовані один від одного на 2,85 м кладки фундаменту якоїсь прибудови, можливо, господарського приміщення (рис. 2). Можливо, прибудови були і з північно-західного боку будинку: тут простежується вибірка фундаменту з слідами глинобитної підлоги.

Покрівля будинку підтримувалася дерев'яними кроквами; це стверджується залишками плах, великою кількістю кованих цвяхів, шматками саманної цегли з отворами від дерев'яних стояків. Ям від стовпів, які підтримували перекриття, на глинобитній підлозі не виявлено. Покрівля була черепична. Велика кількість фрагментованої черепиці вздовж південно-західної стіни приміщення, куди, очевидно, під час пожежі упала покрівля.

З північно-східного боку до будинку прилягала склоробна майстерня з трьома печами (рис. 2, VI) — двома круглими для варки скла, та прямокутної для охолодження готових виробів⁹. На захід від печей зна-

⁸ В. Д. Блаватский. Вказ. праця, стор. 255, рис. 4—6.

⁹ Докладно про це див. Т. М. Висотська. Про виробництво скла в пізньоантичному Криму. — Археологія, т. XVI. К., 1964.

ходився глинобитний майданчик, на якому готували шихту. Тут знайдені свинцеві пластинки та злитки свинцю, а також скляний бій, який добавляли до шихти для полегшення плавки. Тут же знайдено характерний виробничий брак. На сході між печами був другий майданчик, де працював складув. Численні фрагменти скляних виробів цієї майстерні дають можливість судити про оригінальні та різноманітні форми посуду. Майстерня датується II—III ст. н. е. Тут під час розкопок була знайдена монета імператора Марка Аврелія.

Крім фрагментів скла при розкопках будинку та прилеглих до нього ділянок знайдені різноманітні предмети ремесла та побуту.

Архітектурні деталі:

1) два фрагменти нижньої частини колони з мармуроподібного вапняку, яка звужується вгору, і з гвинтоподібною нарізкою. Діаметр основи 0,2 м (рис. 4, 2);

2) уламки круглої колони з мармуроподібного вапняку, що звужується вгору. Найбільший її діаметр 0,17 м (рис. 4, 3);

3) зубець карнизу іонійського ордеру (рис. 4, 1);

4) підставка для встановлення колони або дерев'яного стовпа з круглим отвором в центрі (діаметром 0,2 м) з добре обробленого вапняку;

5) декілька фрагментів з вапняку з рельєфними зображеннями: а) уламок вапняку (12×6,5 см) з зображенням листа плюща, нижче якого знаходиться джгут (рис. 5, 1); б) уламок (6,5×5 см) з зображенням джгута з хрещатими зарубками (рис. 5, 2); в) два фрагменти (9×12; 6×6 см) рельєфної плетінки (рис. 5, 4, 5); г) невеликий фрагмент (5×7 см) з рельєфним зображенням нижньої частини виноградної грони (рис. 5, 3); д) фрагмент (11×18 см) з рельєфною смугою в центрі;

6) велика кількість каміння, поверхня якого оброблена різними інструментами.

У 1960 р. було знайдено знаряддя каменяра — залізна кирка з двома робочими кінцями — гострим і широким (5 см) та отвором для держака (рис. 6). Крім того, для отесування каменю, очевидно, використовувалась зубатка (один з поширених інструментів у римських каменярів). Борозенки, що залишалися на камені, сприяли зв'язку штукатурки з каменем. Подібна обробка каменю широко представлена в римському загоні Заальбурга, де знайдена різноманітна каменотесна зброя та оброблений камінь¹⁰.

До архітектурних прикрас слід ще віднести частину саманного карнизу.

Ми не можемо встановити, якому приміщенню належать усі перераховані архітектурні деталі. Проте вони дозволяють припустити існування на городищі будинку іонійського ордеру.

Фрагменти архітектурних деталей, римські монети (у 1954 р. на городищі знайдено дві монети Каракалі, одна — Антонія Пія), розміри будинків, розписна штукатурка, застосування вапнякових розчинів, склоробна майстерня, червонолаковий посуд, в тому числі блюда

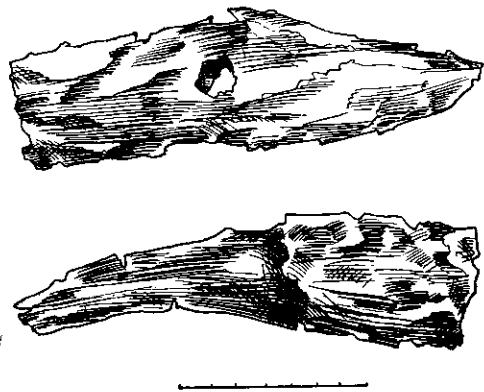

Рис. 6. Знаряддя каменотеса.

¹⁰ J. Jacobi. Das Römerkastell Saalburg, Homburgvorder. Höhe, 1897, стор. 196, рис. 24, 25, 32.

з рельєфним орнаментом, нарешті 14 черепиць з клеймами XI Клавдійового легіону — все це в достатній мірі підтверджує перебування на городищі римського військового легіону. Основним пунктом римської окупації Таврики, як відомо, був Херсонес, до гарнізону якого входили солдати XI Клавдієвого легіону. Спираючись на Херсонес, римляни, очевидно, проводили звичайну для них політику освоєння та підкорення нових територій на півострові.

Відома думка про існування сухопутного шляху між Херсонесом та Хараксом¹¹ підтверджується знахідками останніх років¹². Можливо, городище Алма-Кермен було пов'язане з Херсонесом, подібно Хараксу, сухопутним шляхом. Для цієї мети могла бути використана найважливіша магістраль пізньоскіфської держави, яка сполучала Неаполь Скіфський з Херсонесом та мала відгалуження в бік Алма-Кермена. Найближчий шлях до моря від городища йшов вздовж Альми. Цілком можливо, що сухопутний шлях сполучав Алма-Кермен з великим приморським пізньоскіфським городищем, розташованим в гирлі р. Альми. Городище Алма-Кермен, розташоване на перехресті шляхів, що ведуть у глибину Скіфії, повинно було грати для римлян важливу стратегічну роль.

Сам факт проникнення римлян в глибину півострова, встановлений внаслідок розкопок, надзвичайно важливий щодо розв'язання питання про характер римської окупації Криму¹³.

Більш розвинена римська культура повинна була накласти відбиток на місцеву культуру, проте остання виявилась стійкою. Це особливо помітно на матеріалі алма-керменського некрополю, який хоч і зазнав римського впливу (римські речі в поховальному інвентарі, поодинокі поховання в амфорах), в цілому зберігає скіфо-сарматські риси¹⁴.

В першій половині III ст. н. е. римські війська починають залишати Херсонес¹⁵, а в середині III ст. вони йдуть з Хараксу¹⁶. Очевидно, до цього часу можна віднести визволення Алма-Кермена від римської залежності, початок якої, імовірно, відноситься до першої половини II ст. н. е.

Після відходу легіонерів настає останній період в житті городища Алма-Кермен. Будівлями, створеними римлянами, стало користуватися місцеве населення. В центрі приміщення, з фресками на поверхні підлоги, знаходився ретельно згладжений майже квадратний глинобитний майданчик (2,2×1,9 м). Він був піднятий над рівнем підлоги на 0,1 м. Сліди розпису на ньому відсутні. Аналогічні майданчики, звичайно ритуального призначення і завжди розписні, відомі у фракійському місті Севтополісі, на скіфському городищі Золота Балка і в Тірі¹⁷.

Відомо, що XI Клавдійовий легіон стояв в Нижній Мезії. Значною мірою він поповнювався місцевим населенням¹⁸. Тому елементи фракійської культури в Північне Причорномор'я могли переносити легіоне-

¹¹ М. И. Ростовцев. Святилище фракийских богов и надписи бенефициариев в Ай-Тодоре.— ИАК, вып. 40. СПб., 1911, стор. 9; В. Д. Блаватский. Вказ. праця, стор. 289.

¹² Э. И. Соломоник. Алтарь Немесиды из Херсонесса.— ВДИ, № 2. М., 1960, стор. 137.

¹³ В. Н. Дьяков. Таврика в эпоху римской оккупации. Ученые записки Московского Государственного педагогического института им. В. И. Ленина, т. 28, вып. 1. М., 1942, стор. 62.

¹⁴ Н. О. Богданова. Вказ. праця, стор. 108.

¹⁵ В. Н. Дьяков. Вказ. праця, стор. 90.

¹⁶ В. Д. Блаватский. Вказ. праця, стор. 259.

¹⁷ Д. И. Дмитриев. Севтополь — фракийский город.— СА. М., № 1, 1957, стор. 207; М. И. Вязмитина. Золота Балка. К., 1962, стор. 209, рис. 86, 7; А. И. Фурманська. Розкопки Тіри в 1958 р.— АП, т. XI. К., 1962, стор. 131.

¹⁸ Е. М. Штаерман. Кризис рабовладельческого строя в западных провинциях Римской империи. М., 1957, стор. 233.

ри¹⁹. Впливи цієї культури виявилися також в Золотій Балці та в Тирі.

Важко вирішити, коли виник майданчик у відкритому на городищі Алма-Кермен приміщенні: за часів легіонерів чи після їх відходу. Можливо, що за римських часів у великому парадному приміщенні він відіграв роль жертovníка, а пізніше, у місцевого населення, при новому використанні приміщення майданчик зберігся і неодноразово підмазувався глиною, але не відігравав вже попередньої ролі. На відстані 50 см від майданчика на північ знаходилося друге, зроблене з глини кругле в плані підвищення, підняте над підлогою на 3 см. Діаметр його 36 см. Його призначення не ясне.

Більшість предметів, до розгляду яких ми перейдемо, була знайдена всередині приміщення. Воно, очевидно, після відходу римлян служило господарським цілям і цим пояснюється відсутність в ньому вогнища.

На глинобитній підлозі приміщення були знайдені залізні знаряддя: мотика, два серпи та виноградний ніж²⁰. Навколо майданчика знайдено три пари ручних жорен діаметром 25—33 см, крім того, збереглися камені від двох інших жорен. Ще одна пара жорен знаходилась на початковому місці, біля порогу за межами будинку. Навколо нього були розсипані обвуглені зерна пшениці. Така кількість жорен в межах однієї будівлі свідчить про інтенсивне млинарство. Багато обвуглених зерен м'якої пшениці, ячменю та жита знайдено на підлозі.

Слід відзначити, що на Алма-Кермені вперше в Північному Причорномор'ї виявлена культура жита, раніше відома лише як бур'ян. У Фракії, в районі Кадина моста, при розкопках городища і некрополя II—I ст. до н. е. знайдені глиняні посудини з зернами жита²¹. Скіфосарматське населення могло сприйняти оброблення жита від легіонерів.

На підлозі приміщення знайдені цілі ліпні горшки та значна кількість уламків різноманітного посуду. Вдалось відновити 40 ліпних посудин різної форми, більшість яких близька до сарматського посуду Поволжя, Дону та Кубані і свідчить про значну сарматизацію місцевого населення в перші століття н. е.²²

Деякі горщики стояли, можливо, на дерев'яній полиці, яка, очевидно, йшла вздовж північно-східної стіни будинку. На таку думку наводить нас виявлена в завалі обвуглена дерев'яна плаха довжиною 50 см, товщиною 10 см. Поряд з нею виявлено багато уламків ліпного посуду та ціла ліпна посудина із сірої глини з кулястим тулубом, циліндричною шийкою та плоскою ручкою.

Деякі ліпні посудини містили обвуглену спечену масу, склад якої вдалось визначити. Один з горщиків, наповнений такою масою, був накритий зверху горщиком більшого розміру. Крім ліпних посудин, тут були і гостродонні амфори. Жодних заглиблень в підлозі та підставок для останніх не знайдено. Уламки амфор концентрувались вздовж північно-західної стіни. Судячи з уламків, в приміщенні було не менш 17 амфор кількох типів.

1. Великі червоноглиняні амфори з реберчастим тулубом, денцем з гулькою та різко профільованими ручками (рис. 7, 10, 11). Серед амфор такого типу одна була невеликого розміру (рис. 7, 7). Цей тип

¹⁹ Про це свідчать відкриті в Ольвії та на Ай-Тодорі святилища. Див. М. И. Росовцев. Военная оккупация Ольвии римлянами.— ИАК, № 58. Пг., 1915, стор. 15; його ж. Святилища фракийских богов..., стор. 21—22.

²⁰ Т. Н. Высотская. Некоторые данные о сельском хозяйстве позднескифского городища Алма-Кермен.— КСИА, вып. № 11. К., 1961.

²¹ И. Иванов. Отчет за разкопките при Кадин-Мост. Костендилеко.— Известия на българското археологическо дружество, 1. София, 1910, стор. 186.

²² Т. М. Высотская. Ліпна кераміка городища Алма-Кермен.— Археологія, т. XX. К., 1966.

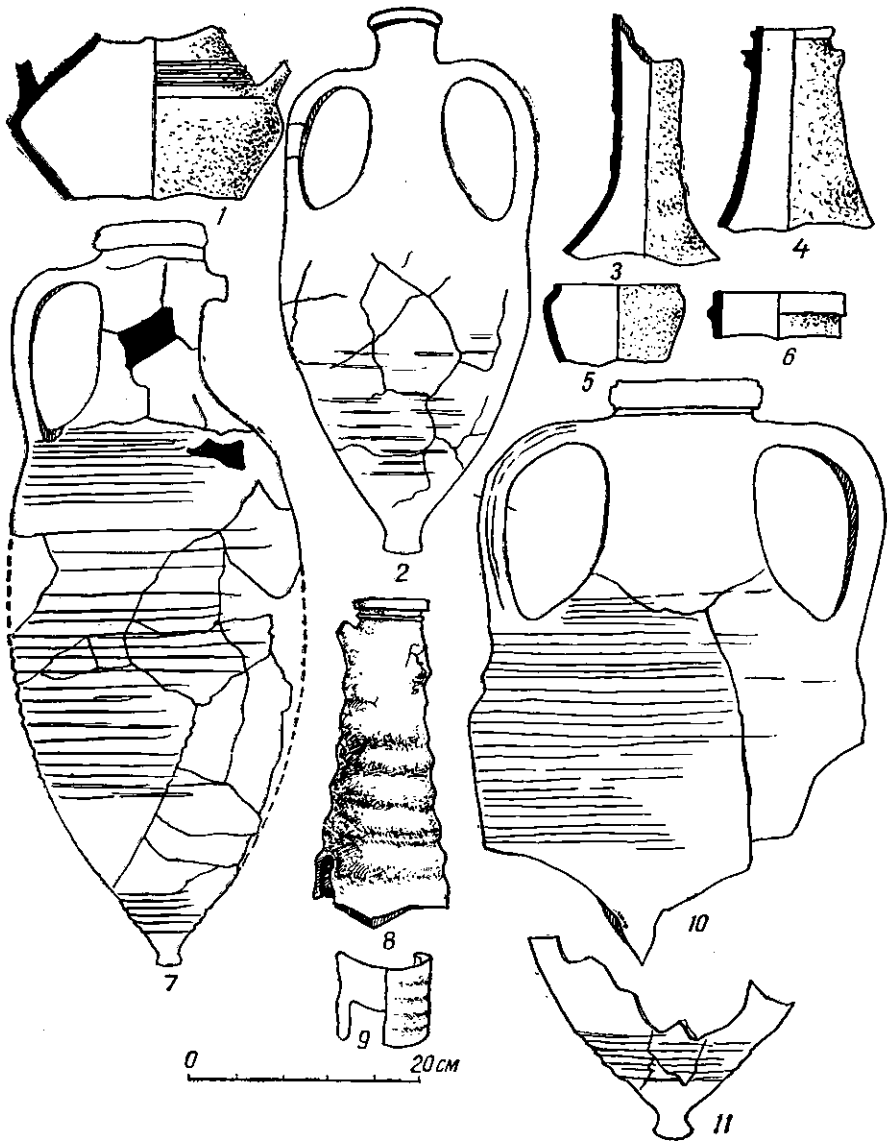

Рис. 7. Амфори.

амфор відомий в Північному Причорномор'ї. І. Б. Зеест датує їх II—III ст.²³

II. Невеликі амфори з світлої глини з темними вкрапленнями, вузькою шийкою, що розширюється, та тулубом з слабким рифленням. Ці амфори датуються першою половиною III ст.²⁴ (рис. 7, 2). На городищі знайдені численні уламки та дві цілі амфори такого типу. При дослідженні бетонного склепіння випалюваної печі виявлено багато фрагментів таких амфор та чотири цілі, куди вони були влаштовані для полегшення перекриття. Знайдено уламок верхньої частини світоглиняної амфори з рифленням по плічках (рис. 7, 1).

²³ И. Б. Зеест. Керамическая тара Боспора.— МИА, № 83. М.—Л., 1960, стор. 113.

²⁴ В. В. Кропоткин. Археологические раскопки в Кировоградской области в 1961 г.— КСИА, вып. 102. М., 1964, стор. 63.

III. Декілька фрагментів шийок амфор з червоної та світлої глини (рис. 7, 3—6).

IV. Уламки шийки з ребристою поверхнею від червоноглиняних амфор з високопіднятими ручками (рис. 7, 8, 9). Цей досить рідкісний тип знаходить аналогії в Херсонесі, Ілураті, Тірітакі. Вони датуються III ст. н. е.²⁵

На городищі знайдені численні фрагменти червонолакового та бу-ролакового посуду різноманітних форм. На підлозі будинку з фресками

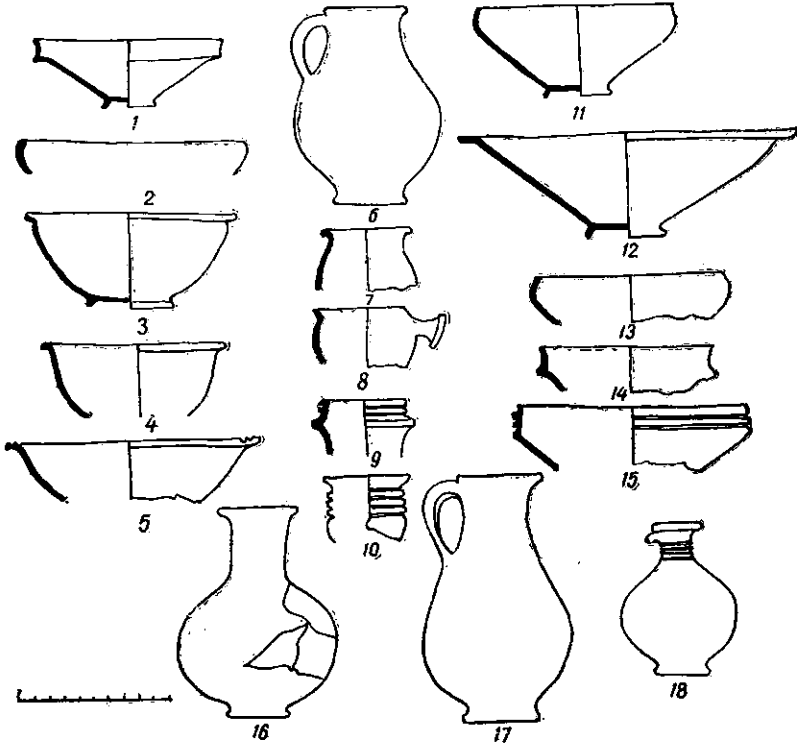

Рис. 8. Червонолаковий посуд.

стояли чотири червонолакові миски на кільцевому піддоні з різкопро-фільованими краями (рис. 8, 1); знайдено багато цілих мисок та улам-ків із загнутими всередину (рис. 8, 2, 11, 13), відігнутими або рельєф-ними краями (рис. 8, 3, 4, 5, 12, 14, 15).

Зустрінуті цілі та уламки глечиків різних форм (рис. 8, 6, 9), кели-хи (рис. 8, 7, 8, 10, 16, 17).

Під час розкопок на городищі знайдені уламки червонолакових по-судин. На одному з них рельєфне зображення голови римлянина (рис. 9, 1) аналогічне зображенню на блюді з розкопок Олівії у 1909 р.²⁶, а та-кож уламок червонолакового блюда з рельєфним зображенням рим-ського воїна (рис. 9, 2). Збереглася нижня частина тулуба одягнута в коротку туніку, очевидно, підперезану *cin gulum*, кінець якого спадає у вигляді фартуха, а також штани, чоботи, або наножники. Торс повер-нуто вправо, між розставленими в широкому кроці ногами поміщено шлем з пір'ями, якими звичайно прикрашались шлеми центуріонів²⁷. Аналогічний шлем зображено на червонолаковому світильнику з Херсо-

²⁵ В. Ф. Гайдукевич. Раскопки Тиритаки и Мирмекия в 1946—1952 гг.—МИА, № 85. М., 1958, стор. 168, рис. 20.

²⁶ Фонди Державного Ермітажу, розкоп. № 527.

²⁷ Ф. Готтенрот. История внешней культуры. М., 1900, стор. 81—83.

несу²⁸. Зображення озброєних гладіаторів або їх сцени боротьби нерідко зустрічають на червонолакових світильниках²⁹. Сцена бою гладіаторів представлена на мармуровому фризі II ст. н. е. з Херсонесу³⁰.

Частина рельєфного обідка, яка збереглася, дозволяє припустити, що блюдо було круглим, діаметром не менше 20 см.

На городищі знайдено 40 біконічних пряслиць, серед них чимало лощених. Бронзові ажурні підвіски (рис. 10, 1, 2), які за аналогією до підвісок з могили № 35 Неаполя Скіфського датуються I ст. н. е.³¹;

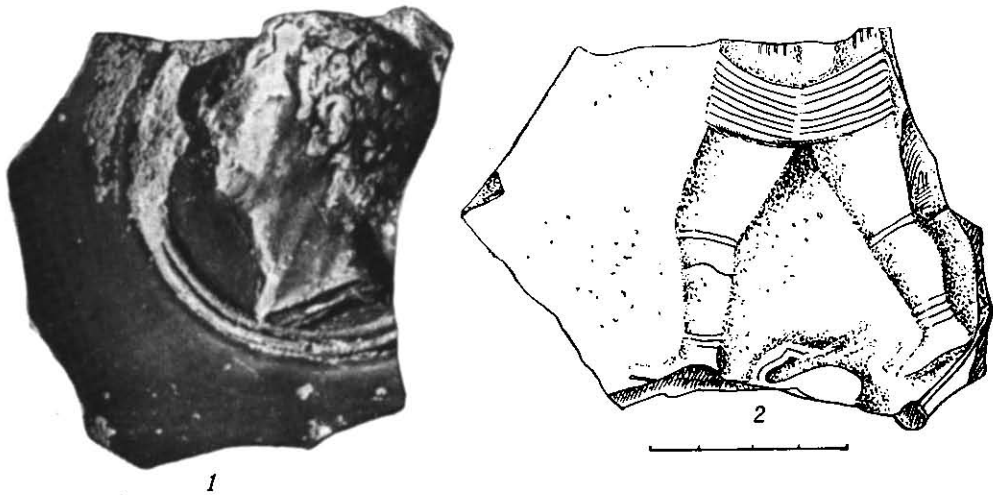

Рис. 9. Уламки червонолакових блюд з рельєфним зображенням.

литий браслет з кінцями, що не сходяться, та отвором в центрі (рис. 10, 4); дитячий браслетик з круглого в перерізі дроту (рис. 10, 3), два дзвіночки з тонкої бронзи (рис. 10, 6), подібні речі нерідко трапляються в похованнях перших століть н. е.³²; уламок бронзового виробу (рис. 10, 5); пластинка з цвяхками, очевидно, від шкатулки (рис. 10, 7); підвіска у вигляді людської фігурки (рис. 10, 9), такі ж підвіски знайдені в некрополі Неаполя Скіфського³³ та в Чорноріченському могильнику; два ключики, з яких один з рельєфним зображенням людської голови та залишком залізного кільця, до якого він прикріплений (рис. 10, 10), другий — з кільцем (рис. 10, 13). Аналогічні ключики досить поширені в перші століття н. е. в Північному Причорномор'ї. Крім того, на городищі знайдена ручка посудини, нижня частина якої в місці прикріплення до тулуба являє собою дві з'єднані стопи людських ніг (рис. 10, 11); накладка колодки ножа (?) з зубчиками по краю та петелькою для підвішування; трикутний щиток доброї збереженості із кільцем (рис. 10, 12), очевидно, від дверного запору; уламок залізного замка з прикріпленим до нього пастовим навершям меча. Такі навершя широко відомі на сарматських мечах Боспору³⁴.

На підлозі будинку з фресковим розписом знайдена низка із 125 пастових намистин циліндричної форми, трійні — з прокладкою із

²⁸ И. Толстой, Н. Кондаков. Русские древности в памятниках искусства, вып. I. СПб., 1889, стор. 100, рис. 138.

²⁹ О. Ф. Вальдгауэр. Античные глиняные светильники. СПб., 1914, табл. XIII, рис. 143; фонди ДХМ, інв. № 15954, 425/II, 2497/12 та ін.

³⁰ Л. Г. Колесникова. Спорт в античном Херсонесе. М., 1964, стор. 24, р. 9.

³¹ Отчет Э. А. Сымоновича о раскопках некрополя Неаполя Скифского за 1957 г., табл. XI, 19. Науковий архів ІА АН УРСР (Сімферополь), спр. № 31.

³² В. П. Бабенчиков. Некрополь Неаполя Скифского.— История и археология древнего Крыма. К., 1957, стор. 125, табл. IV, 25, 26.

³³ Там же, стор. 127, табл. VI, 4.

³⁴ Н. И. Соколовский. Боспорские пещи.— МИА, № 33. М.—Л., 1954, стор. 153, табл. VI.

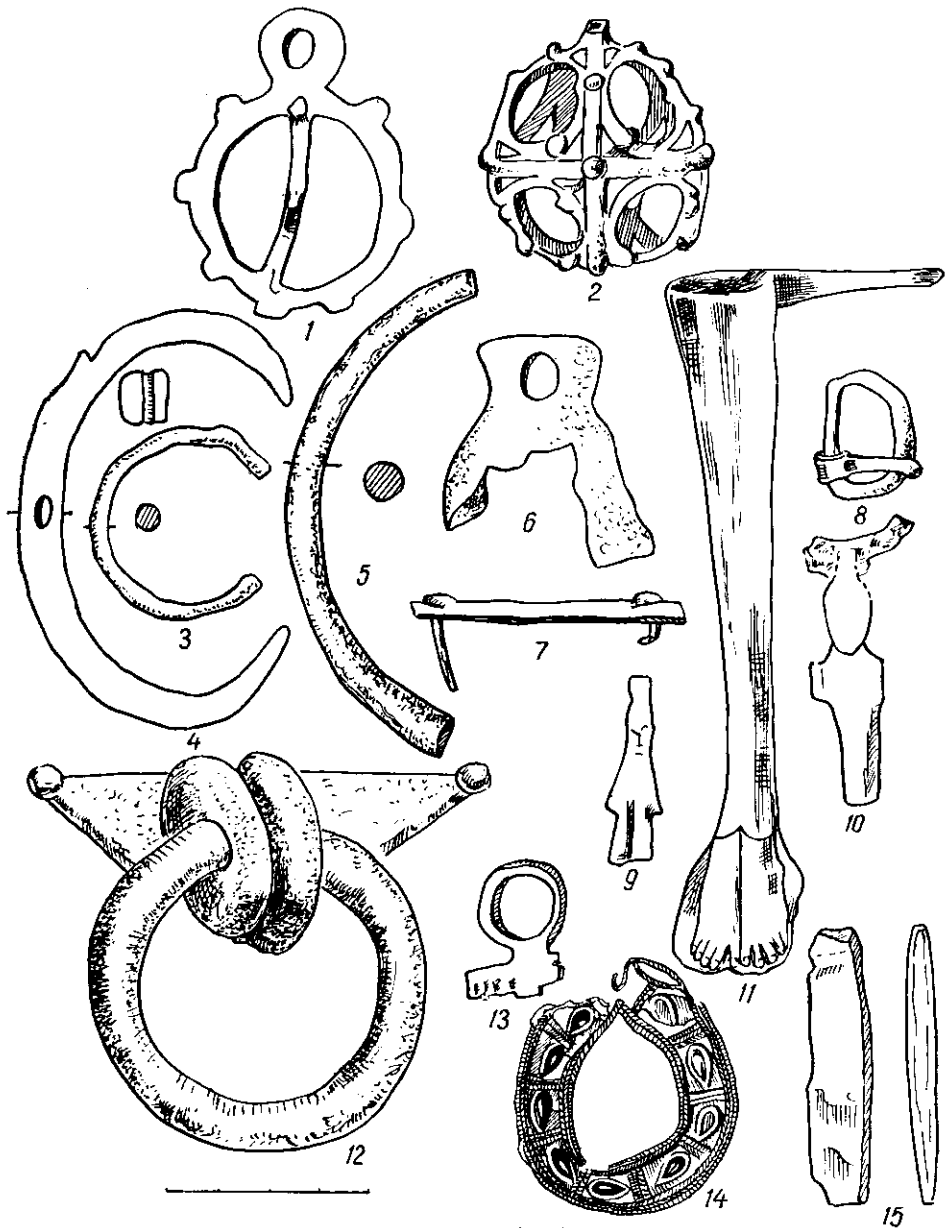

Рис. 10. Речі з бронзи та золота.

золотої фольги. Одна хрещата та кілька пронизок з рожевого корала. Аналогічні намистини зустрічаються в сарматських похованнях Поволжя³⁵.

Різні намистини знайдені за межами будинку, в тому числі одна велика гранена кришталева. Аналогічна їй намистина виявлена у могильнику VI—IX ст. н. е. Балгота поблизу Гурзуфа³⁶. Чимало знайдено намистин з сердолика, синього скла, глини та одна плоска з перламутру.

³⁵ И. В. Сеницын. Древние памятники в низовьях Еруслана.— МИА, № 78. М., 1960, стор. 26, рис. 7—9.

³⁶ Н. И. Репников. Некоторые могильники крымских готов.— ИАК, вып. 19. СПб., 1906, табл. III, 7, 8.

До моменту загибелі Алма-Кермен відноситься знайдений біля порогу будинку з фресками кістяк чоловіка віком 35—40 років, який лежав на спині головою на захід, кінцівка правої руки була на тазових кістках. Череп пробитий. Жодних речей при ньому не було. Мабуть, під час пожежі населення раптово покинуло городище, залишивши свої скарби. В будинку біля південно-західної стіни знайдено два золотих предмети. Злиток золота вагою 161,1 г (рис. 10, 15) у формі усіченого ромба з добре згладженою поверхнею. Призначення цього предмету не ясне, аналогії йому знайти не вдалося. Другий предмет — кільцеподібна золота пластинка, облямована накладною, рубчатою ниткою та кошичкою з золотої нитки. В напаяні гнізда вставлено скло та альмандин, які від перебування в вогні стали рожевими та непрозорими (рис. 10, 14). Напевно, ця прикраса належала намисту, подібному знайденому в похованні кінця II ст. біля гирла р. Армазіс-Хевм ³⁷.

Останні розкопки, проведені у 1967 р., дозволили встановити, що на північно-західному мису Алма-Кермена був акрополь, який захищався потужною оборонною стіною. Шурф, закладений на акрополі, виявив залишки будівлі II—III ст. н. е. Прошарок, пов'язаний з більш раннім часом, відсутній. На території сучасного кладовища культурного шару не виявлено.

На акрополі та в районі оборонної стіни відкрито 14 поховань. Поховані здебільшого лежали витягнуто, руки вздовж тулуба або складені на грудях. У деяких кістяків одна рука витягнута, друга — на грудях або на тазових кістках. Встановити час поховань важко, речі відсутні, вони належать до пізньосарматського часу.

Отже, розкопки на Алма-Кермен дозволяють віднести цю пам'ятку до групи пізньоскіфських городищ південно-західного Криму. Можливо, Алма-Кермен виникає пізніше Неаполя Скіфського у II ст. до н. е. в епоху найвищого розквіту пізньоскіфської держави.

Починаючи з II ст. до н. е., навіть до кінця III ст. н. е. життя тут продовжувалося безперервно, але концентрувалося на північно-східній ділянці плато.

Основним заняттям населення було сільське господарство — землеробство, скотарство та виноградарство. Крім того, мешканці Алма-Кермен займалися і домашніми ремеслами. Так, наприклад, знахідки кам'яних грузил та глиняних пряслиць свідчать про ткацтво, а велика кількість ліпного посуду — про гончарне ремесло.

У II — на початку III ст. н. е. городище було місцем поселення загону римських легіонерів, з діяльністю яких пов'язане будівництво великих будинків та склоробної майстерні. Цілком можливо, що крім виконання основної функції сторожевої охорони легіонери займалися і землеробством для власних потреб, вирощуючи хліб на родючих землях альмінської долини. Розмел зерна провадили, очевидно, великими жорновами.

Питання про час загибелі Алма-Кермену не можна розглядати окремо від останнього періоду пізньоскіфської держави, до складу якої, мабуть, входило городище. П. М. Шульцем вже була висловлена думка про зруйнування Алма-Кермена у IV ст. н. е. ³⁸ Таке припущення нам здається помилковим, тому що розкопки останніх років не дали матеріалу пізніше III ст. н. е. На наш погляд Алма-Кермен загинув у III ст. н. е., очевидно, від навали готів, як і Гаврилівське городище, і Ольвія ³⁹.

³⁷ Поховання датуються монетами Антонія Пія і Марка Аврелія, див. А. М. Апакидзе, Г. Ф. Гобеджишвили, А. Н. Каландадзе, Г. М. Ломтатидзе. Мцхета, т. I, Археологические памятники Армазис-Хевм по раскопкам 1937—1946 гг. Тбилиси, 1958, стор. 95, табл. XI.

³⁸ П. Н. Шульц. Исследования Неаполя Скифского (1945—1950 гг.).— История и археология Древнего Крыма. К., 1957, стор. 77.

³⁹ Н. Н. Погребова. Позднескифские городища на нижнем Днепре.— МИА, № 64. М., 1958.

У цей же час припиняється життя на багатьох поселеннях європейського Боспору⁴⁰, гине, очевидно, Неаполь Скіфський⁴¹ та ряд пізньоскіфських городищ Криму.

Т. Н. ВЫСОТСКАЯ

ГОРОДИЩЕ АЛМА-КЕРМЕН В КРЫМУ

Резюме

Городище Алма-Кермен площадью 1,3 га расположено на левом берегу р. Альмы в среднем ее течении. Большую часть городища занимает современное кладбище. Раскопки городища начались в 1954 г. и продолжались в 1959—1967 гг. Находки культурного слоя на склоне холма и лепной орнаментированной керамики свидетельствуют, что в VI—V вв. до н. э. на плато было поселение кизил-кобинцев. На городище выявлено три строительных периода, первый из них, наиболее ранний, датируется II в. до н. э.—I в. н. э. Это время возникновения позднескифского городища. В этот период появляется оборонительная стена толщиной 3,5 м, защищавшая акрополь, жилые и хозяйственные постройки. Второй и третий строительные периоды связаны со временем пребывания на городище отряда римских легионеров II—III вв. н. э. При римлянах здесь сооружается несколько построек, в том числе дом с фресками, стеклоделательная мастерская. После ухода римлян постройки, оставленные ими, используют местные жители. Они продолжают заниматься мирным трудом: земледелием, скотоводством, виноградарством и виноделием, домашними ремеслами.

В III в. н. э. городище погибает, по-видимому, от нашествия готов.

---

⁴⁰ В. Ф. Г а й д у к е в и ч. Илурат.— МИА, № 85. М., 1958, стор. 145.

⁴¹ В. В. К р о п о т к и н. Население юго-западного Крыма в эпоху раннего средневековья. Автореферат диссертации. М., 1953, стор. 12; О. Д. Д а ш е в с к а я. Скифские городища Крыма. Автореферат диссертации. М., 1954, стор. 15 і далі.